

Siirtyminen markkinatalouteen: mitä olemme oppineet*

PEKKA SUTELA

VTT, professori

Helsingin yliopisto

Euraasialaisen sosialismin – sen todella olemassa olleen – romahtamisesta on kulunut viitisen vuotta. Selityksistä sosialismin romahtamiselle ei ole pulaa. Jokainen kommunismin kanssa kilpaillut ajatusmaailma on löytänyt vaivatta mieleisen syynsä. Yleensä kysymys on jostain sosialismin ominaispiirteestä, joka olisi tehnyt sen tuhon väistämättömäksi. Se, että näissä tulkinnoissa ymmärretään sosialismi milloin paremmin, milloin huonommin, ei selittäjiä yleensä turhaan pidättele.

Jäljelle jääneiden kommunistien – niidenkin jotka ovat nyt menestymässä Venäjän vaaleissa – mielestä ongelma taas oli päinvastainen. Samoin kuin varhainen Gorbatsšov, he näkevät pulman siinä, että todella olemassa ollut sosialismi oli liian vähän sosialismia.

Historiasta kiinnostuneet tulevat väittelemään tästä kahdenkymmenennen vuosisadan ehkä erikoisimmasta ilmiöstä niin kauan kuin sivilisaatiomme säilyy. Itse päädyin muutama

vuosi sitten korostamaan kaksiosaista selitystä. Romahduksen välttämättömiin syihin kuului se sosialismin ominaisuus, että puuttui selkeä ero talouden, politiikan ja elämisen sfäärien välillä. Tämä Marxin keskeinen ajatus kuului viimeisen sadan vuoden käyttövoimiin. Se kuulostaa moneen korvaan vielä tänäänkin humanilta, vieraantumisen vastaiselta ja miellyttävän kokonaisvaltaiselta.

Käytännössä kyse oli kuitenkin siitä, että aivan liian monet taloudelliset päätökset tehtiin poliittisilla perusteilla. Rakennettiin tietoisesti ja suurella halulla yhteiskuntaa, jossa debetin ja kreditin – siis kirjanpidon ikkunan ja oven puoleisten osien – ei tarvitse kohdata. Sitä ei mikään pieni eikä suuri yhteisö loputtomiin kestä.

Kaikki tietävät, mikä on historian suurmiesteorio. Eräs ystäväni oli nuorna miehenä puolestaan vakuuttunut siitä, että kaikki hankkeet, joissa hän on mukana, olivat tuomittuja epäonnistumaan. Tämän historian pienmiesteorian valossa sosialismin romahtamisen riittäväksi syyksi tuli Mihail Sergejevitsh Gorbatsšov.

* Virkaanastujaisesityelmä Helsingin yliopistossa 29.11.1995

Hänhän teki – taatusti tarkoittamattaan – lähes kaiken mahdollisen, jotta sosialismi tuhoutuisi.

Omalta kannaltani tässä oli kiintoisaa se, että hänen taloudellisina neuvonantajinaan olivat maan parhaat taloustieteilijät. He olivat juuri niitä miehiä, joiden elämän ja työn tutkimiseen olin käyttänyt vuosikausia, paljon vaivaa ja epäilemättä – sikäli kuin muistamme akateemisen neuvostoelämän tavat – myös kohtuullisen siivun terveydestäni. Se, että heidän tavoittelemansa sosialismin uudistaminen kääntyisi sen tuhoksi, oli toki ennustettavissa.

Lech Walesa teki tunnetuksi ajatelman, jonka mukaan siirtyminen sosialismista markkinatalouteen olisi kuin kalasopan muuntamista takaisin akvaarioksi. Kaikki tiesivät, kuinka soppa keitetään eli sosialismi pystytetään. Oppia siitä, kuinka kalat palautetaan henkiin eli siirrytään markkinatalouteen, ei ollut olemassa. Minä, niin kuin monet muutkin, uskoin samaa. Oletin että siirtymä olisi parhaimmillaankin kyynelten laakso. Vaikka en sitä mielestäni yrittänytkään, taisin saada samalla kannalle joi-tain sellaisiakin, joiden olisi pitänyt tietää paremmin. Kuinka väärässä olimmekaan.

Virheitä oli useita. Otan niistä nyt esille vain kaksi. Ensimmäinen niistä oli, että uskoimme poliittiseksi tosioksi nostettuun käsitykseen, jonka mukaan mikään hallitseva eliitti ei koskaan luopuisi vallasta vapaaehtoiseksi. Kuitenkin yksi itäisen Euroopan yllätyksiä on ollut, ettei vanhalla vallalla kovan paikan tullen juuri ollut kannattajia, mahdollisesti muutamaa romanialaista poliisimiestä lukuunottamatta.

Meille, jotka tunsimme sosialismin uudistusyritysten vähemmän uljaan historian, tämän ei olisi pitänyt olla yllätys. Tämän veran on jälkikäteen selvää. Kuten yksi sosialismin isistä sanoi aikoinaan omasta kuningashetkestään, poliittinen valta makasi myös kuutisen vuotta sitten myös itäisessä Euroopassa kadul-

la. Onneksi useissa maissa sen pistivät taskuunsa kokemattomat, historiallisesta tehtävästään vain huonosti perillä olleet liberaalit. He pystyivät kumoamaan vanhan järjestelmän muutamalla sohausulla. Hintojen, yrittäjyyden ja ulkomaankaupan vapauttaminen oli niistä tärkein.

Toinen virhe on groteskimpi. Olimme ottaneet liian tosissaan sellaisen kulttuurisen pluralismin ja funktionalismin yhdistelmän, joka väitti että erilaisissa yhteiskunnissa elävät ihmiset todellakin ovat erilaisia. Seurasi jälkikäteen surkukupaisaksi paljastunutta mietiskelyä siitä, oliko kapitalismin henki kuollut Venäjällä. Vaikka Suomessa, monessa suhteessa venäläisessä yhteiskunnassa, ei koskaan mentykään näissä omituisissa ajatuskummajaisissa yhtä pitkälle kuin jossain muissa, meille maantieteellisesti hyvin läheisissäkin maissa, olisihan toki pitänyt ymmärtää todellisen ongelman olevan muualla. Esimerkiksi Venäjällä pulmaksi ei tullut yrittäjyyden puute vaan sen ympäristö.

On aika siirtyä siirtymän positiivisten opetusten puolelle, siis sinne, missä kyse ei ensisijaisesti ole virheistä oppimisesta. Ensimmäinen opetus on seuraava: siirtymä on yksinkertainen asia. Tämä on syvällinen totuus. Itse asiassa se pitäisi esittää samalla tavalla huutamalla kuin sen tekisi entisen kotikaupunkini mainehikas nuoremman polven mieskuoro.

Kun alkuperäiset vääristymät ovat tarpeeksi syviä, taloudellisen toiminnan vapauttaminen on triviaalia. Vuosikymmenet sosialismia eivät ole tappaneet kapitalismin henkeä. Taloudellinen vakauttaminen totelee sosialismin jälkeen suurinpiirtein samoja säännönmukaisuuksia kuin muissakin maissa. Ja tätä triviaalien to- tuuksien luettelemista voisi ja pitäisikin jatkaa.

Mutta nyt toiseen opetukseen. Yhteiskunnat ovat erilaisia. Siirtymä demokratiaan ja markkinatalouteen on paljastanut paljon lisää eu-

rooppalaiseksi kutsumamme kirjon väreistä. Aina, kun puhumme entisen Neuvostoliiton maista, Baltiasta tai Visegrad-maista, teemme veristä vääryyttä. Me niputamme yhteen yhteiskuntia, jotka jakavat paljon enemmän äskettäishistoriaa kuin syvempiä ominaispiirteitä. Yksi seuraamus on, että ulkopuoliset toimijat – sellaiset kuin Euroopan unioni – ovat syvän ongelman edessä yrittäessään tasapainotella erilaisten samankaltaistamiseen perustuvan ajatuksellisen kätevyuden ja yhteiskuntakohtaisten ongelmien ymmärtämisen välillä. Suomessa ei vielä olla lähelläkään sen ymmärtämistä, millaista asiantuntemusta meiltä itse asiassa edellyttää muuntuminen Arkadianmäen paikallispoliitikoista eurooppalaisen politiikan toimijoiksi.

Kolmas opetus seuraa edellisistä. Yksinkertaisten toimien ja erilaisten yhteiskuntien yhdistelmästä seuraa, että siirtymästä ilmaantuvien yhteiskuntien kirjo tulee olemaan todella laava. On banaalia sanoa, että Suomi, Saksa, Japani ja Nigeria ovat kaikki markkinatalouksia. Silti se on totta ja siksi sanottava. Se, että vaikkapa Venäjä siirtyy markkinatalouteen – ja demokratiaan – ei merkitse, että siitä välttämättä tulisi OECD-kelpoinen talous tai miellyttävä yhteiskunta.

Aika, jolloin vielä kannatti riipustaa satakahdeksankymmentä astetta toisistaan poikkeavia Venäjä-skenaarioita, on ohitse. Venäjä on siirtynyt markkinatalouteen. Siellä vallitsee myös demokratia, ainakin siinä minimivaatimuksen mielessä, että vaaleja pidetään ja niissä on useita ehdokkaita. Itseäni kiinnostava kysymys on se, millainen markkinatalous Venäjällä tulee lähivuosisikymmeninä olemaan. Nykyisellä tietämättömyyden tasolla luulen, että sitä tulee ennen muuta leimaamaan kuusi tunnuspiirrettä.

Tärkein venäläinen yhteiskunnallinen muutos viime vuosina on ollut maan teollisuuden ja

palvelualojen sisäpiiriyksityistäminen. En tunne toista markkinataloutta, jossa pääosa yritysten osakkeista olisi niiden työntekijöiden ja managerien omaisuutta. Tärkein Venäjän tulevaisuutta koskeva taloudellinen kysymys on, tuleeko tämä erikoinen omistusrakenne olemaan suhteellisen pysyvä. Vaihtoehtona olisi, että tähän asti toteutunut yksityistäminen olisi vain omaisuuden alkuperäisenä jako, jonka taloustieteilijöiden Coasen nimeen liittäessä prosessi tulisi ajan myötä muuttamaan. On mahdollista spekuloida niillä taloudellisilla ja yhteiskunnallisilla seurauksilla, joita pysyvällä sisäpiiriyksityistämällä todennäköisesti olisi. Ne ovat pääosin kielteisiä. On myös mahdollista analysoida, millä mikro- ja makropolitikan keinoilla viranomaiset voivat – jos niin haluavat – edistää sisäpiiriomistuksen liudentumista. Nämä ovatkin tämänhetkisen Venäjän talouden tutkimuksen kuumimmat kysymykset.

Toinen tunnuspiirre piilee siinä, että korkeasta inflaatiosta on voinut tulla Venäjän yhteiskunnan rakenteellinen piirre. Tämänvuotinen edistys talouden vakauttamisessa on ollut vaikuttavaa, vaikkakin aivan riittämätöntä. Myös sen kestävyyttä epäillään. On olemassa riittävä määrä kokemusta siitä, mitä korkea ja epävakaa inflaatio tekee taloudelle. Venäjän erityispiirre esimerkiksi suuriin Latinalaisen Amerikan maihin verrattuna olisi sisäpiiriomistuksen, korkean inflaation ja heikon valtion yhdistelmässä. Tämä yhdistelmä olisi monessa suhteessa tuhoisa.

Kolmas venäläisen yhteiskunnan ominaispiirre onkin valtion heikkous ja yhteiskunnan sumeus. Valtio on vahva esittämään täysin epäreaalisia tavoitteita. Se on heikko keräämään voimavaroja, päättämään niiden käytöstä ja ennen kaikkea toteuttamaan tehtyjä päätöksiä. Muistamme toveri Hasbulatovin. Hän oli vanhan vallan viimeinen Korkeimman Neuvoston

puhemies ja siviiliammattiltaan maan johtava Yhdysvaltain ja Kanadan taloussuhteiden asiantuntija. Hänellä oli tapana kehua kuinka Korkein Neuvosto oli maailman tehokkain parlamentti. Hän nimittäin mittasi tehokkuutta hyväksytyjen lakien lukumäärällä.

Perinne on siirtynyt uusiin oloihinkin. Lakiin, asetusten ja päätösten tekemisessä on edelleen paljon vähemmän ongelmia kuin niiden toteuttamisessa. Alemman tason päättäjät voivat usein valita, mitä päätöksiä alkaisivat toteuttaa, mitä eivät. Seurauksena on huomattava määrä kaikenlaisia ensikatsomalla käsittämättömiä yllätyksiä. Niihin törmäävät varsinkin ulkomaalaiset, eritoten ne, jotka eivät kaikissa suhteissa halua ja voi toimia maan tavan mukaan.

Yhteiskunnan sumeus liitetään usein rikollisuuteen. Vielä suurempi ongelma on siinä, että on huonolla ja heikosti käytäntöön vietävällä tavalla määritelty se, mikä on itse asiassa laillista ja laitonta. Tämä leimaa markkinoiden, yrittäjyyden ja kansalaisyhteiskunnan kehittymistä. Se on sekä rajua että rujoa.

Neljännän ominaispiirteen ympärillä käydään huomattava osa tämän hetkistä vaalikamppailua. Merkittävältä vaikuttavat puolueet ovat kaikki yhtä mieltä siitä, että Venäjän täytyisi olla sosiaalisesti suuntautunut ja vakaa markkinatalous, jonka kasvu perustuu investointeihin. Eri mieltä ollaan siitä, pitäisikö maan tulevan talouden perustua

- (i) raaka-aineisiin ja erityisesti energiaan,
- (ii) aivovaroihin eli tutkimukseen, tuotekehittelyyn ja niiden nyt vielä olemassa olevaan ruumiillistumiseen, rapistuvaan sotilasteollisuuteen, vai
- (iii) kotimarkkinoihin.

Krouvisti yksinkertaistaen ensimmäinen vaihtoehto se, johon nykyinen hallitus nojaa. Toinen taas on lähellä nyt voittajiksi ennustet-

tuja oppositiovoimia. Kolmas taas on paitsi agaarinen, myös Aleksandr Solzhenitsynin ajatusmaailman avaimia.

Kaikilla näillä näkemyksillä on – paitsi oma logiikkansa – myös ongelmansa, jotka tekevät niiden realistisuuden arvioimisen vaikeaksi. Raaka-aineperusteisen vaihtoehdon suuri voima on siinä, että se on ainoa joka pystyy ansaitsemaan tarpeellisia valuuttatuloja.

Valtion heikkous merkitsee, ettei Venäjän valtiolla ole juuri voimavaroja käytettäväksi meidän näkökulmastamme niin tarpeelliseen teollisuus- ja rakennepoliittikkaan. Maan tulevan kilpailuedun epävarmuus puolestaan merkitsee, että vaikka nuo voimavarat pystyttäisiinkin luomaan, niiden kohdentamisesta päättäminen tulee olemaan tavattomien kiistojen kohde.

Venäjän tulevan kilpailuedun epäselvyydellä on toinenkin, meidän kannaltamme kiintoisa seuraamus. Tämä liittyy viidenteen Venäjän kehityksen ominaispiirteeseen. Maa ei ole kyennyt päättämään minkäänlaisesta johdonmukaisesta, selkeästä ja ymmärrettävästä työn, vallan ja rahan jaosta keskuksen ja alueiden kesken. Tälle on useampi syy. Yksi niistä on Venäjän hallinnollisten alueiden identiteettiä ja historiaa vaille oleva luonne. Toisaalta maan tulevan erikoistumisen epäselvyys on estänyt tunnistamasta tulevia suhteellisesti voittavia ja häviäviä alueita. Tämä on tehnyt mahdottomaksi päättää alueiden välisen tulon uudelleenjaon tavasta. Siten koko fiskaaliseksi federalismiksi kutsuttu rakenne on jäänyt epämääräiseksi muotopuoleksi.

Vihdoin, ja kuudenneksi, on huomio kiinnitettävä venäläisen yrittäjyyden askeltavaan kehitykseen. Se näyttää toistavan kummallisella tavalla niitä vaiheita, joita historian tutkijat ovat olleet näkevinään länsieurooppalaisen kapitalismin vuosisataisessa kulussa.

Venäläinen kapitalismi alkoi vajaan kymmenen vuotta sitten sellaisena kauppakapitalismina, joka pelkistyy tunnettuun liikeperiaatteen: ostin markalla, myin kahdella, voitto yksi prosentti. Venäjän tapauksessa kyse oli tavara-pörssiestä ja laillisuuden asteeltaan vaihtelevasta ulkomaankaupasta. Näin kerättiin ensimmäiset uudet suuret varallisuuskasaumat.

Amerikkalainen pankkirosvo Willie Sutton sanoi, että pankkeja kannattaa ryöstää koska rahat ovat siellä. On olemassa myös Bertolt Brechtin maksiimi: mitä on pankin ryöstäminen sellaisen perustamiseen verrattuna? Venäjällä noudatettiin enemmän jälkimmäistä ohjetta. Ei kulunutkaan kauan ennen kuin kauppakapitalismi muuttui finanssikapitalismiksi. Ja tässä vaiheessa ollaan nyt: jos pitää kalskahtavista iskulauseista, voi sanoa että Venäjän talous on kasinokapitalismia sosialistisen teollisuuden raunioilla. Samalla tavoin kuin tutkijat nyt

tarkkailevat sisäpiiriomistuksen liudentumista, vahditaan sitäkin, missä määrin, koska ja millä ehdoilla venäläinen finanssikapitalismi on muuntumassa sellaiseksi teolliseksi kapitalismiksi, joka perustuisi suppeassa mielessä tuotannollisiin investointeihin. "Akkumulaatio, se on Mooses ja profeetat", sanoi Karl Marx kapitalismista.

Edellä esitetyn perusteella pystyy halutesaan rakentamaan skenaarioita Venäjän tulevasta kehityksestä. Se on mahdollista, mutta ymmärtääkseni ei tärkeintä. Oleellisinta on ymmärtää, kuinka paljon Venäjä on jo muuttunut, millä tavoin se on muuttunut ja millaisia johtopäätöksiä tähänastisesta muutoksesta voidaan vetää. Noilla johtopäätöksillä on vaikutuksensa myös siihen, kuinka Venäjän naapureiden tulee elämänsä järjestää.